

Деспотова кула у Ресави

ГОРДАНА СИМИЋ

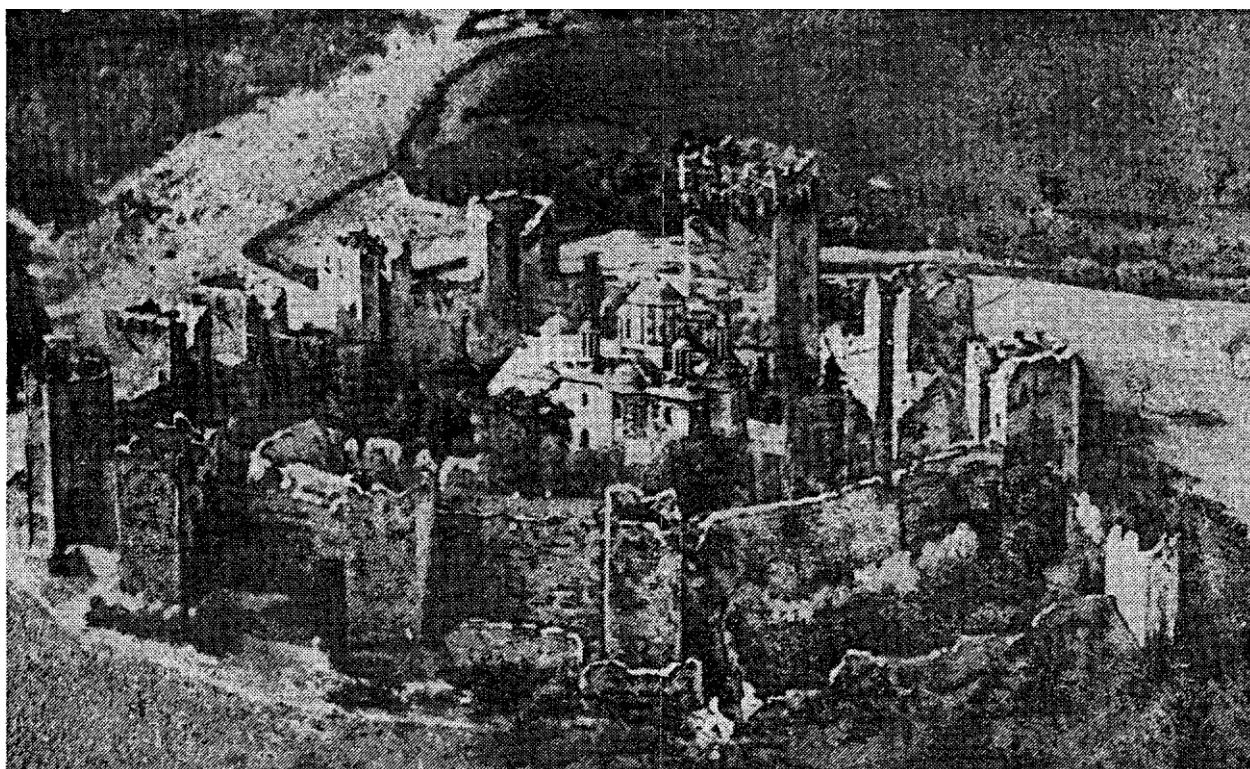
„Готово на изласку из густо пошумљенога и онако јако вијугавог ждрела, којег разривеним, каменитим дном брза Ресава шумно јури, на десној обали ове реке а међу брдима Мађијом и Пасторком, находи; се град и у њему манастир Манасија, који долазе у најређе не само српске него и јевропске грађевине. У свим нашим летописима манастир се овај и град зове Ресава, а Манасија му је име новијег постања. Подиже га пак Стеван Високи, године 1407, и огради двоструким зидом. Од спољашњег зида виде се данас само развалине, а унутрашњи је готово са свим у целости. Платна од зидова овог града скопчана су високим кулама, којих има дванаест на броју, међу којима је једна све остале високо надвисила. Ову највишу кулу народ зове Деспотовом Кулом, а била је без сумње кула мотриља '[...] Сам град био је у своје време једна од најтврђих грађевина своје врсте у земљи.”¹

Овако је, пре више од једног столећа, описивао В. Карић утврђену Ресаву и донжон (Деспотову кулу) у њој. Његова запажања о „граду и манастиру у њему” су тачна, као и

оцена значаја овог здања. Манастир Манасија (Ресава), саграђен у тешким и немирним временима после Косовског боја, заиста се убраја у врхунска остварења српске архитектуре касног средњег века (сл. 1).

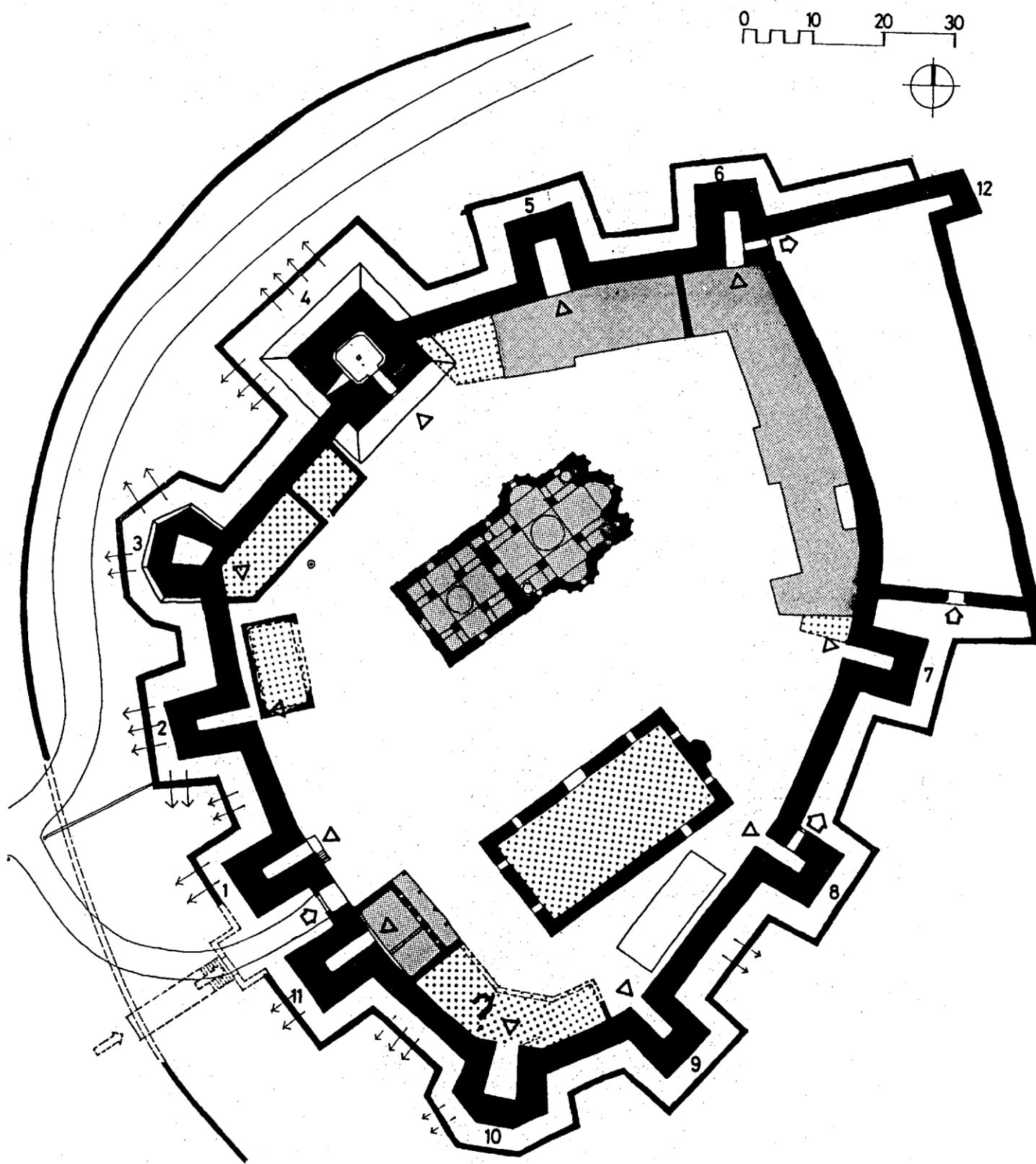
Несумњиву посебност представља свакако његово утврђење, подигнуто са циљем да штити манастир и осмишљено по свим принципи-ма средњовековне фортификације. Неправилно кружно обзиђе утврђује манастирско насеље површине око 0,78 ha, где су на растојањима од 13 до 20 m распоређене масивне куле. Уоч-љиво је да су размаци међу кулама мањи у западном сектору (13 до 15 m), а већи на источној страни (17 до 20 m), што је услов-љено одликама терена локацијом могућностима прилаза и праваца напада, односно одбране (сл. 2). На североисточној страни је саграђен и истурени део утврђења „цвингер” — са посебном одбрамбеном кулом.

¹ В. Карић, *Србија — опис земље, народа и држа-ве*, Београд 1887, 815—817.

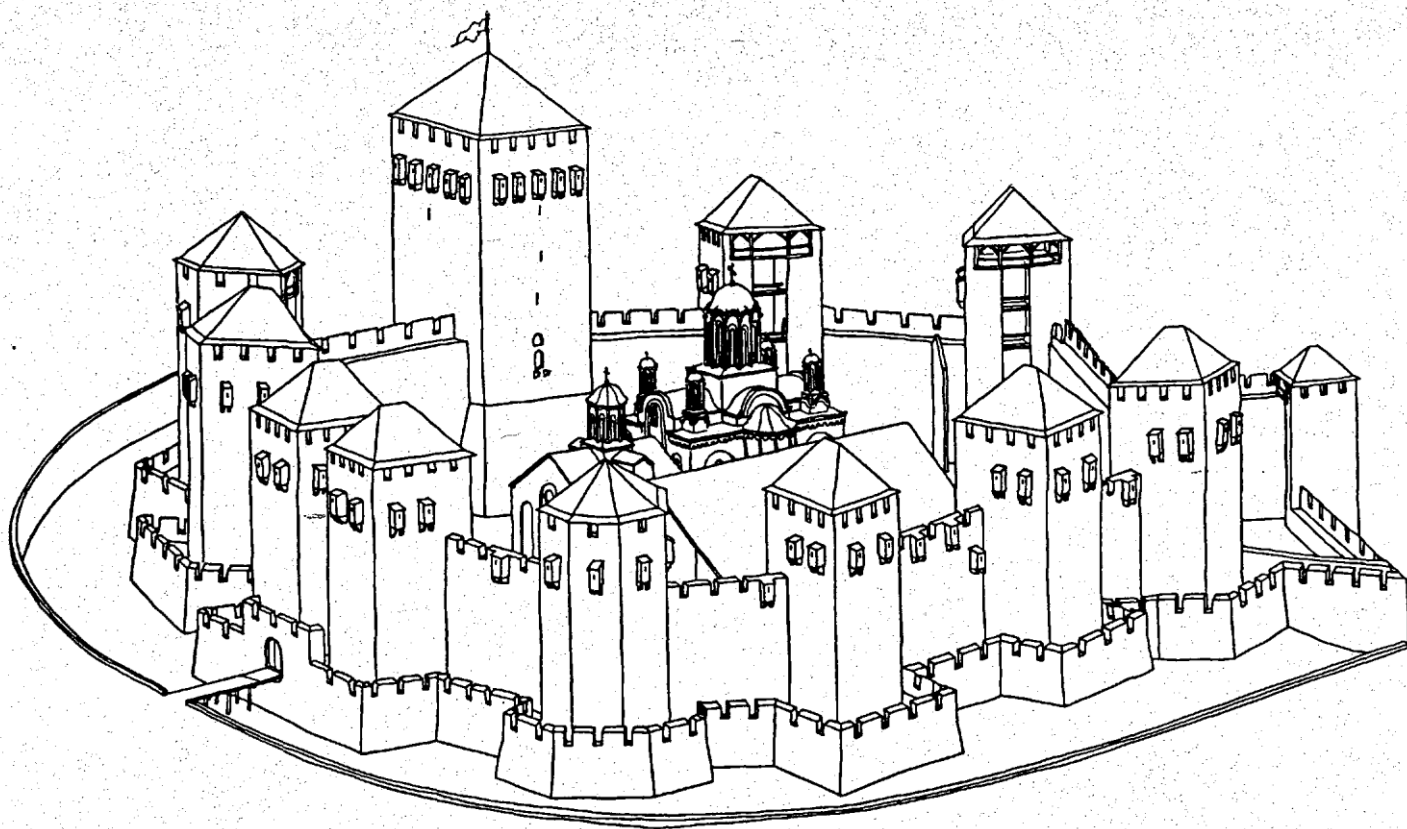
Сл. 1. Изглед манастира Манасије око 1900. године

Fig. 1. Vue du monastère de Manassia vers 1900.

Сл. 2. Ситуациони план Манасије (Ресаве) са анализом одбрамбеног система

Fig. 2. Situation de Manassia (Ressava) et analyse du système de défense

Сл. 3. Реституција изгледа ресавског утврђења у XV веку
(цртеж арх. Д. Тодоровића)

Fig. 3. Reconstitution de la fortification de Ressaava, telle qu'elle était au XVe siècle (dessin de l'architecte D. Todorović)

Манастирско утврђење има једанаест кула, од којих су две петоугаоне основе, док су остале правоугаоне, изузимајући донжон. Куле су по својим одбрамбеним решењима, архитектонским и конструктивним одликама истоветне имају приземље, шест спратова и шетну стазу оивичену зупцима. Све су са унутрашње стране отворене, изузев донжона. Повезују их одбрамбени зидови просечне ширине око 3,20 m, који такође имају круниште са зупцима. Веза између бедема и кула остварена је кроз посебне пролазе потерне тако да се са нивоа четвртог спрата сваке куле може ступити на бред, чиме су омогућени континуално кретање и одбрана. Из оваквог фортификационог решења изузет је, наравно, само донжон.

Око читавог утврђења (осим „двингера“) формиран је скривени пут, кога затвара спољни нижи одбрамбени зид ескарпа, а чија траса доследно прати облике кула и правце одбрамбених зидова. Овакво решење је омогућило двостепеност одбране манастирског насеља и као систем постало је један од узора за изградњу смедеревског града.

Око утврђења је опкопан и ров ширине 17 m, који се завршавао зиданом контраескарпом. Преко рова је вероватно био дрвени мост, који је водио до прве капије у ескарпи, одакле се кроз другу капију у бреду ступало у манастирско двориште (сл. 3).

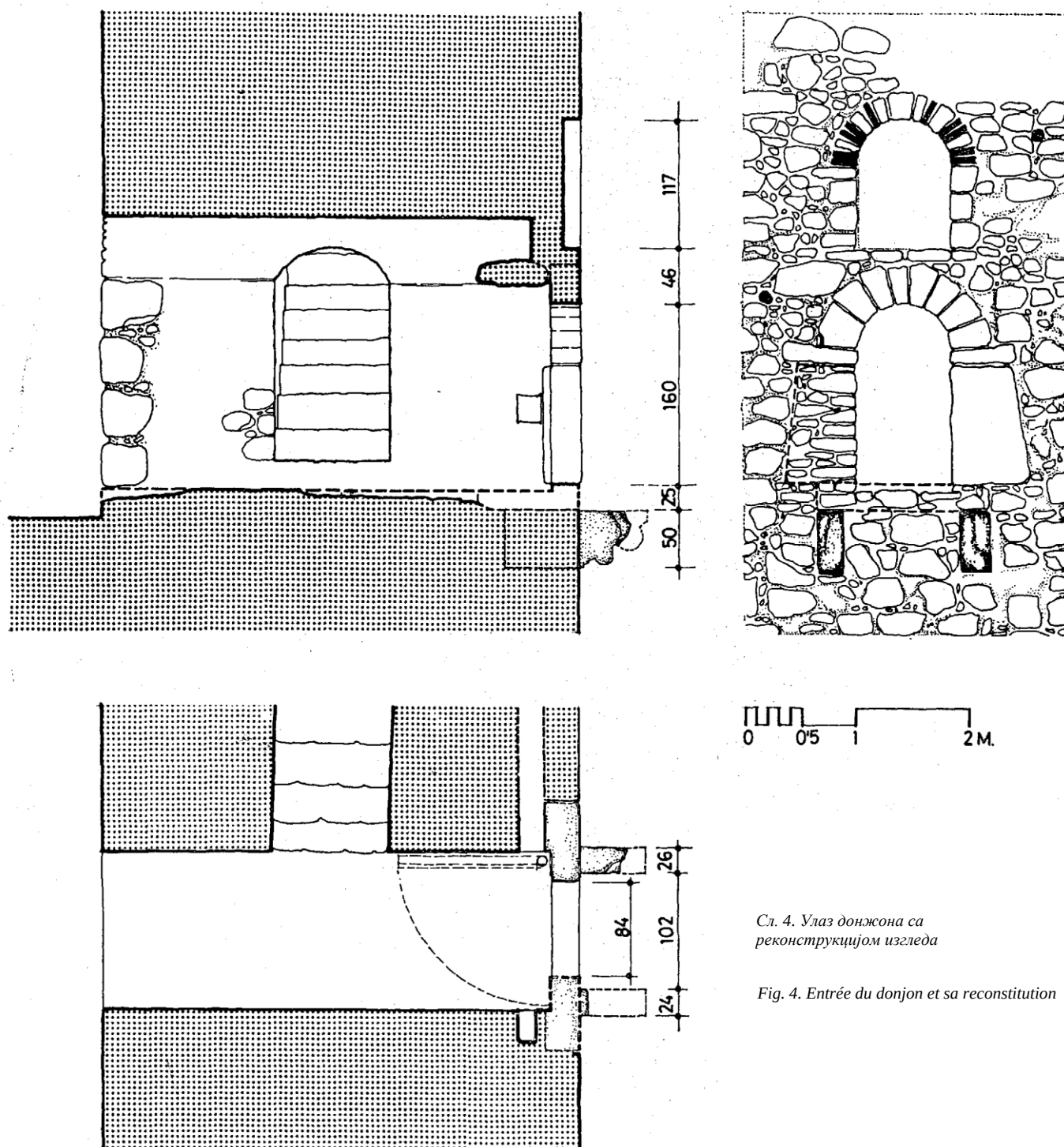
Данашње стање и изузетан степен очуваности манасијског утврђења омогућавају изучавање и сагледавање првобитних облика, примењених фортификационих решења и архитектонских и конструктивних одлика елемената

одбране. Путописци XIX века уочили су ове карактеристике, те истицали живописност ресавског утврђења, прилажући веома често план или цртеж његовог изгледа.² Савремени истраживачи су пружили подробније податке о овом утврђењу, уочавајући и евидентне фазе развоја и доградње и постављајући основно питање њиховог временског одређења.³

Имајући у виду да у Манасији нису спроведена систематска археолошка истраживања, поузданије датовање уочених доградњи још увек није могуће. Недавно обављени конзерваторско рестаураторски радови на донжону пружили су неке нове податке о првобитним архитектонским облицима, што може посредно делимично допринети разрешењу овог проблема.⁴

² О. Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1983, 123; В. Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем до његове абдикације 1839*, Светлост Крагујевац 1984, 65; М. Ми-лићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 1095—1096; Ф. Каниц, *Србија земља и становништво*, I, Београд 1985, 273—274; В. Карић, *нав. дело*, 815; Ј. Мишковић, *Неки стари градови и њихове околине у Краљевини Србији*, Старице IV, Београд 1887, 65—67 (литература наведена према години настанка описа).

³ С. Станојевић, Ј. Мирковић, Б. Бошковић, *Манастир Манасија*, Београд 1928, 11—22; С. Ненадовић, *Прилог проучавању града Ресаве*, Весник Војног музеја (Београд 1963) 305—319. У оба рада су јасно уочене две грађевинске фазе, али су различито тумачене. По првом тумачењу је деспот Стефан обновио неко старије утврђење, а по другом га је он подигао, али је касније надограђено.

Сл. 4. Улаз донжона са реконструкцијом изгледа

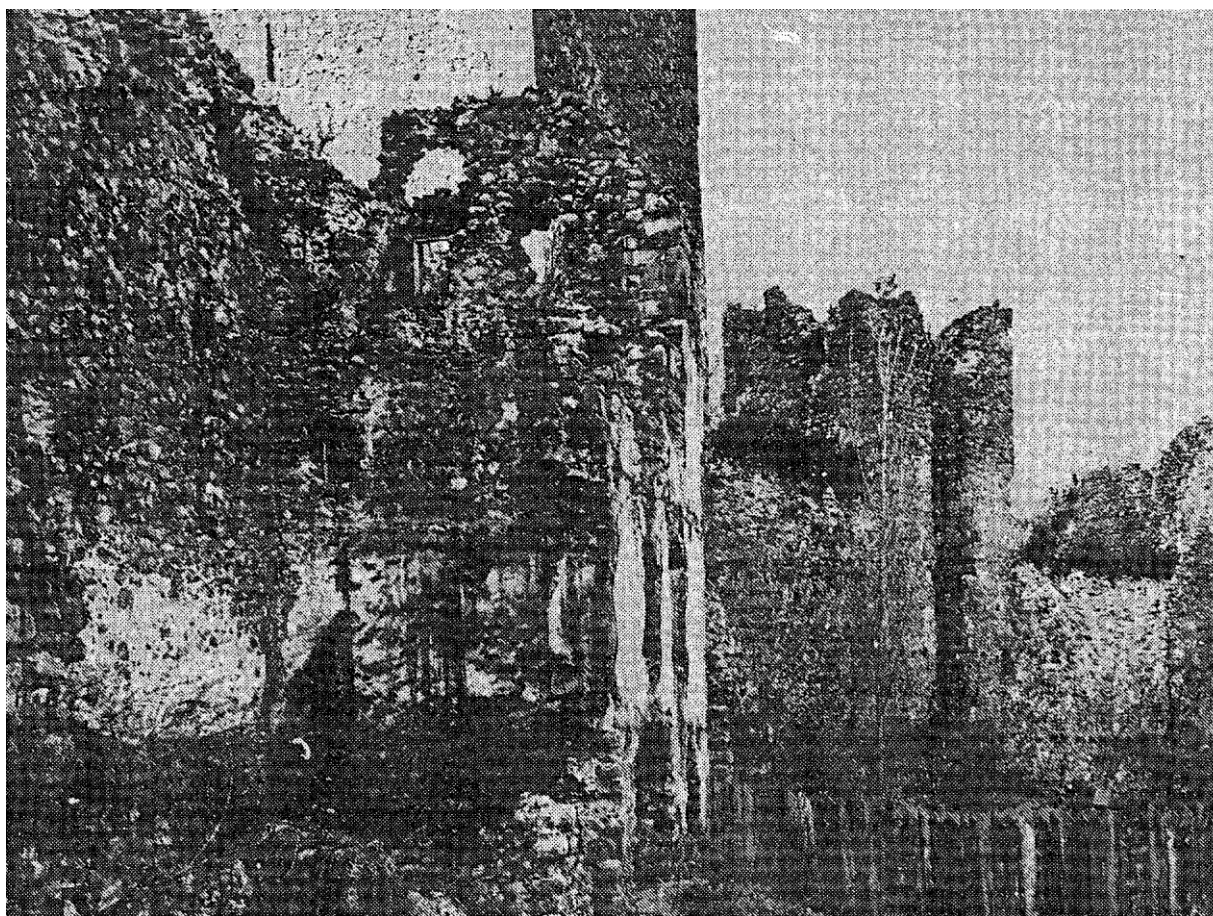
Fig. 4. Entrée du donjon et sa reconstitution

Архитектонски и конструктивни склоп донжона, техника грађења и материјал

Донжон ресавског утврђења, познатији као Деспотова кула, издваја се од осталих кула својим обликом, величином и одбрамбеним својствима. У фортификационом систему Манасије то је једина затворена кула, квадратне основе. Величина њених страна је 14,40—14,60 m. У доњем делу кула се косо шири, задржавајући квадратни облик основе, те је њена величина при терену око 20 x 20 m. Ви-

сина косе ескарпе је око 8 m, а детаљним посматрањем је закључено да је грађена истовремено са кулом.

Донжон има приземље, пет спратова и шетду стазу. Улаз у кулу је само један и он се налази у нивоу приземља, на 10,65 m изнад данашњег нивоа манастирског дворишта.⁵ Улаз је централно постављен у јужном зиду, широк је 84 cm, а висок 160 cm. Са спољне стране је лучно обрађен блоковима пешчара, од кога су били израђени и довратници, као и праг, који сада недостаје (сл. 4). Изнад улаза се

Сл. 5. Изглед остатака грађевине западно од доњона тридесетих година овог века

Fig. 5. Vue des vestiges de la fortification à l'ouest du donjon vers les années 30 de notre siècle

налази полукружна ниша висине 117 cm, увучена од равни фасаде за 16 cm. Ту се свакако некада налазила фреска, мада се не могу уочити ни трагови фрескомалтера.

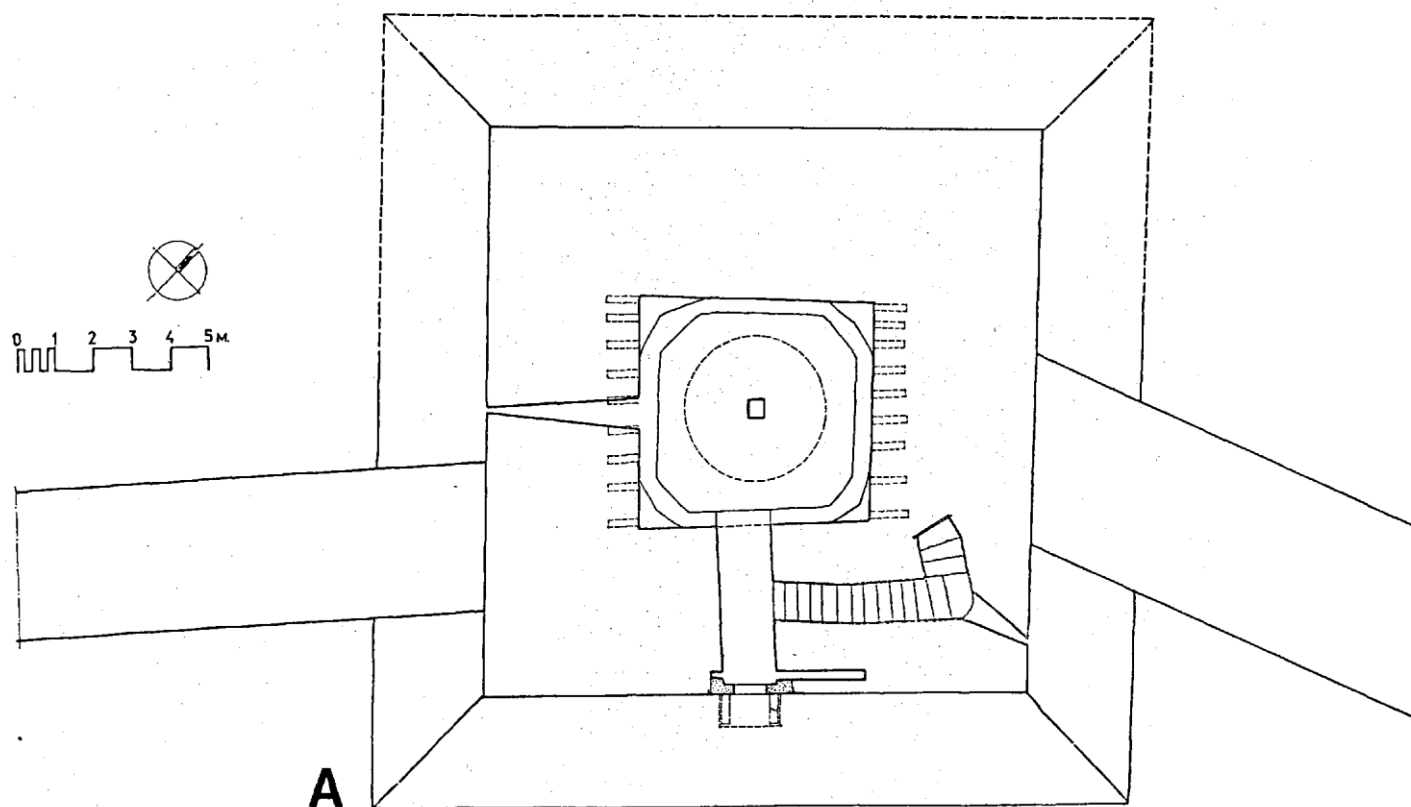
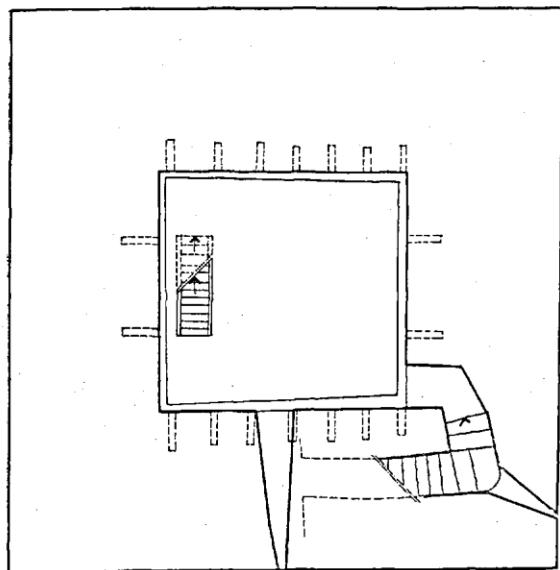
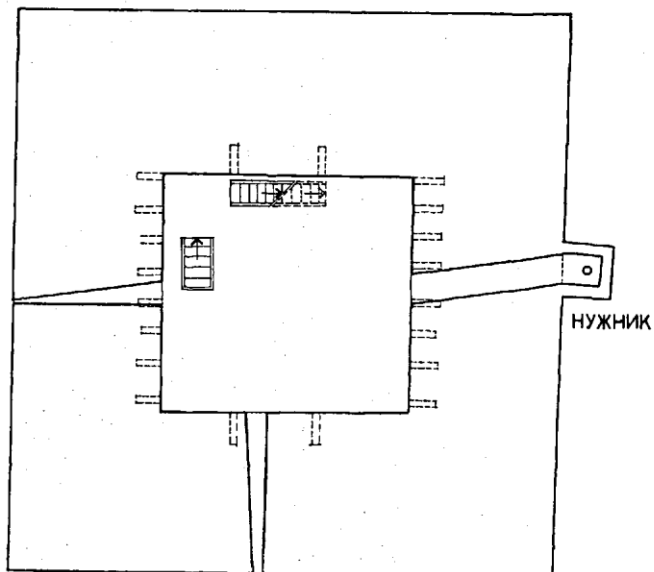
Испод прага улаза постојале су две конзоле од пешчара, од којих се само једна делимично сачувала. Њена ширина је 26 cm, а висина 50 cm. Конзоле су носиле платформу за улаз, до које се вероватно стизало дрвеном конструкцијом, а од које данас немамо никаквих трагова. Претпостављамо да је ту било дрвено степениште, постављено управно на фасаду куле и ослоњено на њен коси део ескарпу. Одатле су могле да воде покретне лествице до самог улаза, које би се у случају опасности, ради затварања куле, уклањале. Приступ до улазних врата куле могао је бити остварен и из суседне грађевине, која се налазила западно од доњона. Према сачуваним старим фотографијама⁶, на овом месту су све до тридесетих година овог века постојали остаци зграде која је имала приземље и три спрата (сл. 5). У том случају, до доњона се могло доћи преко дрвене конструкције са последње етаже грађевине.⁷ Сматрамо да је овакво решење мање могуће због великог распона дрвене конструкције (око 8 метара) и лоших безбедносних услова, с обзиром да би констр-

⁴ Током 1990. године изведени су конзерваторско-рестаураторски радови само на јужној фасади доњона, с обзиром да су се појавила знатна оштећења фасаде, која су довела до обрушавања читавих зона лица зида. Руководилац радова је била арх. Гордана Симић. Због недостатка средстава, скела је постављена уз јужну страну куле, где се и радило. Том приликом се дошло до многих података који недвосмислено указују на некадашњи изглед доњона.

⁵ Ђ. Бошковић наводи да су у доњону постојала двоја врата. Поред описаног улаза у кулу, он помиње и врата у западном зиду. „у самом соклу грађевине“ (мисли на закошење куле у доњој зони), одакле је водило степениште за најнижи спрат (С. Станојевић, Л. Мирковић, Б. Бошковић, *нав. дело*, 17). На том месту нисмо могли да уочимо трагове било каквог улаза. Поредили текст и приложене цртеже доњона (*исто*, 13), установили смо да је овај други улаз у плановима приказан на источној страни, односно у источном зиду куле, где се данас такође не разликују никакви трагови. Неусаглашеност текста и цртежа повећава недоумицу око постојања два улаза. За сада, с обзиром да нема видљивих трагова, ово питање остаје нерешено, мада нам се чини мало вероватним да је овај други улаз постојао. Могућа будућа истраживања пружиће и коначан одговор.

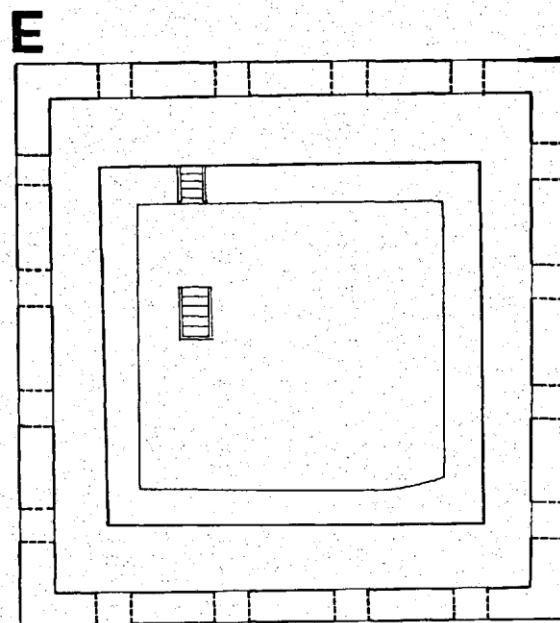
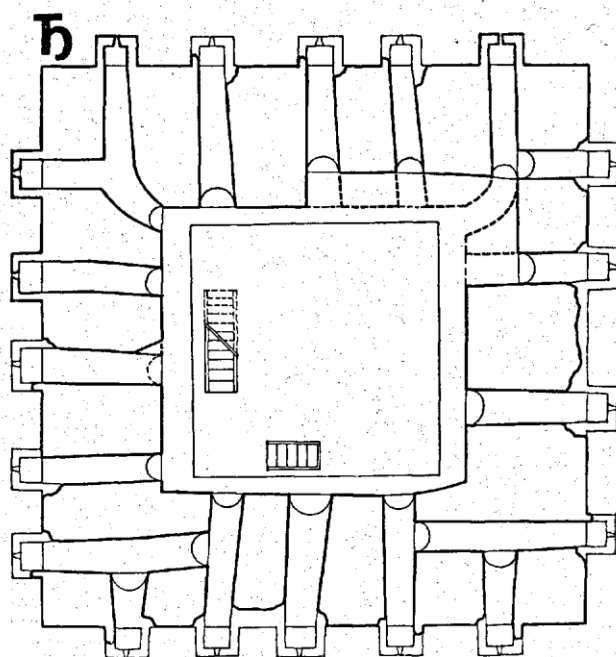
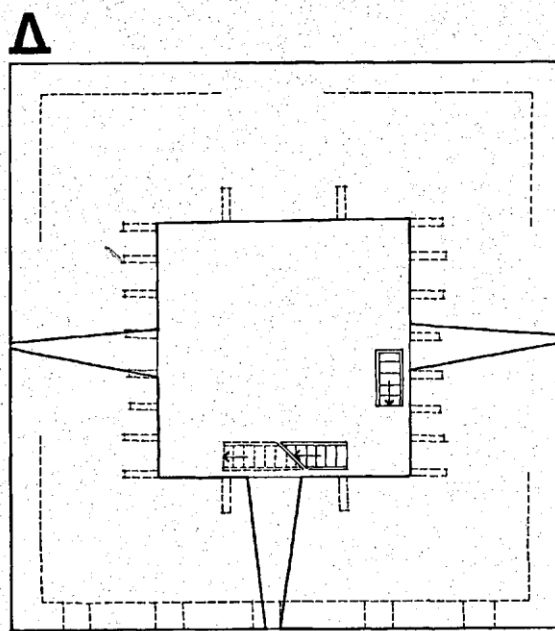
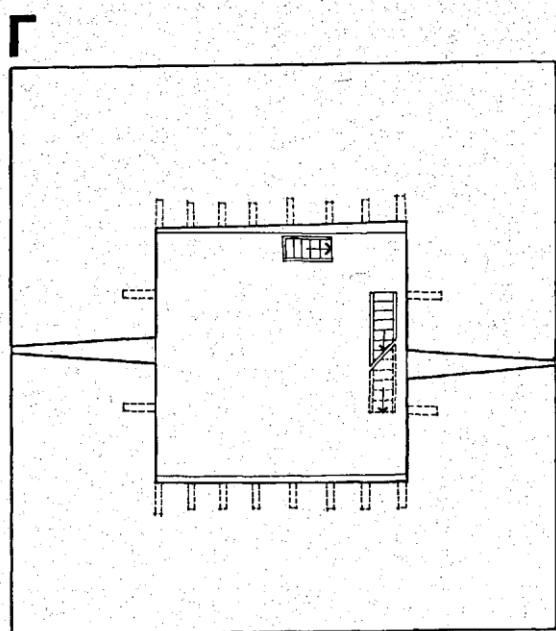
⁶ Приложену фотографију смо добили од проф. др Слободана Ненадовића, на чему му се овом приликом најљубазније захваљујемо.

⁷ С. Станојевић, Л. Мирковић, Б. Бошковић, *нав. дело*, 17.

Б**В**

Сл. 6. Основе донжона а) приземље са улазом б) I спрат са могућим положајем степеништа в) II спрат г) III спрат д) IV спрат е) V спрат са машикулама е) шетна стаза са могућим распоредом зубаца.

Fig. 6. Plan du donjon a) rez-de-chaussée et l'entrée b) premier étage avec la position présumée de l'escalier v) deuxième étage g) troisième étage d) quatrième étage dj) cinquième étage avec les machicoulis e) chemin de ronde avec disposition présumée des créneaux

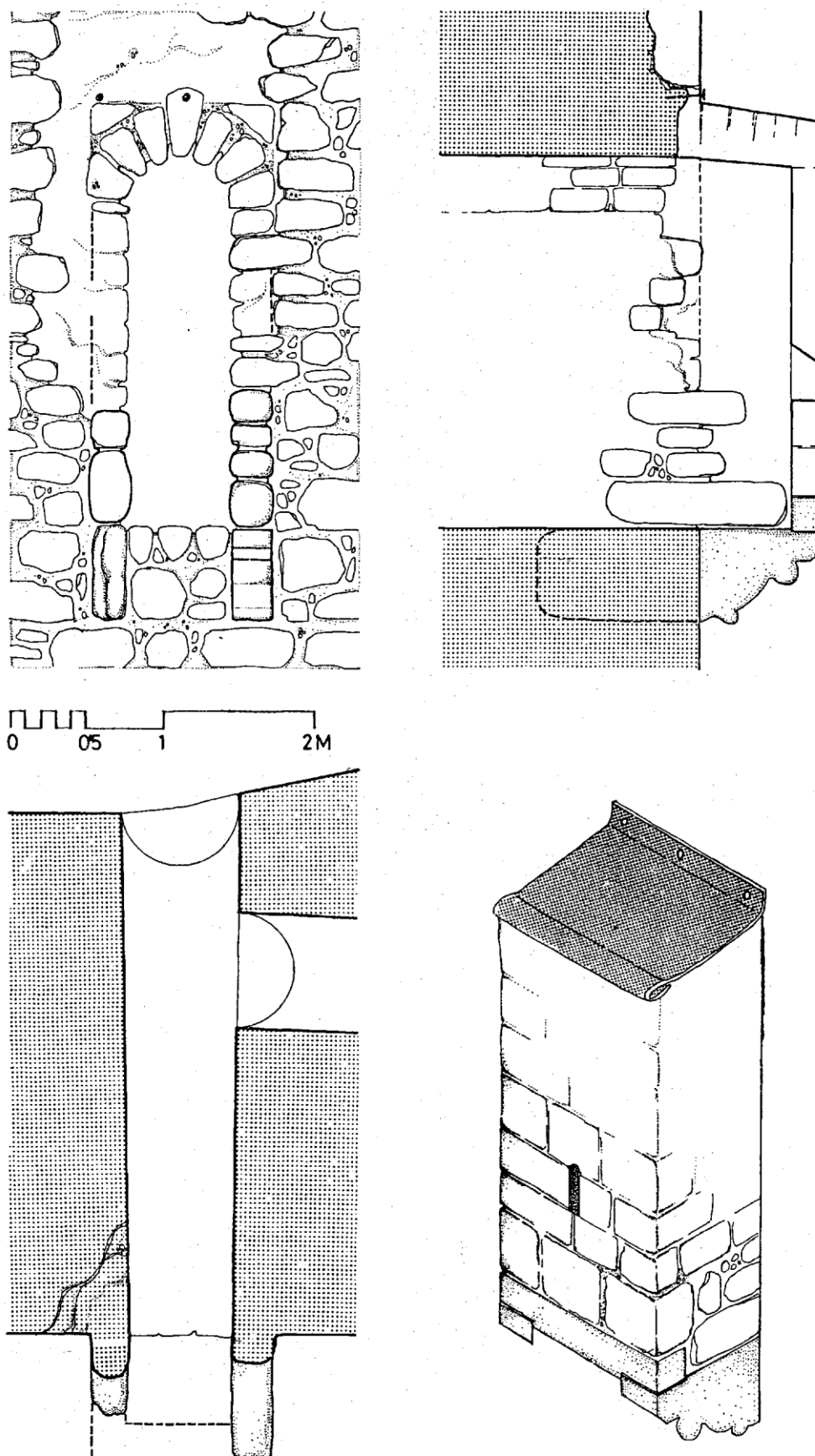
ција прилаза, од грађевине до улаза у кулу, била слободна.

Основа приземља куле, у унутрашњости, приближно је квадратна, величине 6,01x6,19 m, а ширине обимних зидова су од 4,20 до 4,50 m. Дуж обимних зидова пружа се банак неједнаке ширине, од 35 до 47 cm, и висине од 66 до 80 cm. Он је неправилног октогоналног облика, где се још у четири угла налазе и троугласта проширења висине 76 cm, тако да унутрашњи простор куле добија квадратни облик тек на 1,56 m од нивоа пода. Овај банак је грађен од полуобрађеног камена и кречног

малтера, као и зидови куле са којима је грађевински везан (сл. 6).

У западном зиду куле је отвор за вентила-цију и осветљење. Његова ширина је 80 cm, а висина 136 cm, и покривен је масивним каменим плочама. Отвор се ка фасади сужава, и на лицу зида је широк свега 16 cm.

Под приземља је урађен од кречног малтера, у који су утопљени многобројни уломци камена. Приликом истраживачких и конзерваторских радова 1957. године, у поду је откривен отвор величине 40 X 51 cm, за који је утврђено да води до цистерне испод нивоа

Сл. 7. Постојећи остаци машикуле са реконструкцијом првобитног облика и изгледа

Fig. 7. Vestiges subsistant d'un machicoulis et sa reconstitution

приземља. Ископавањем и чишћењем је установљено да је цистерна кружна, пречника 3,80 m, да се завршава калотом, али у њој нису откривени било какви отвори, тј. канали којима би се довела вода.⁸ Имајући у виду до сада истражене и познате цистерне код нас (Сокоград, Ђурђеви ступови и др.), овде би се морао очекивати одговарајући систем за снабдевање водом. Зато нам се чини да је овај простор пре могао да служи као житница спремиште хране, што је такође уобичајено у кулама ове врсте.⁹

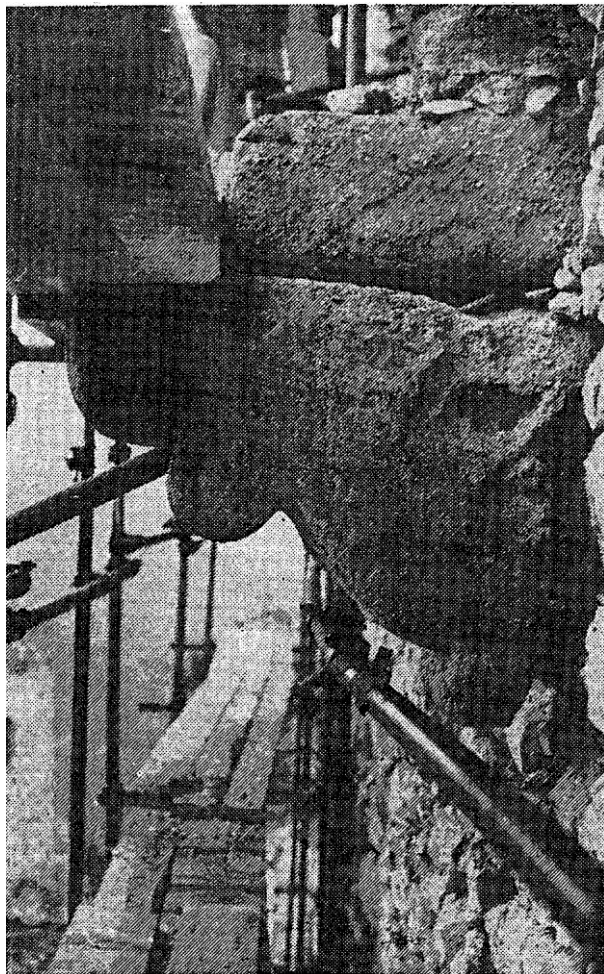
Из приземља се на први спрат куле излази зиданим степеништем, изведеним у јужном и источном зиду. Пролаз је засведен полуобличастим сводом од пешчара, а у њему су степеници од ломљеног камена, чије је базиште широко око 33 cm и висине око 27 cm. Ово је једино зидано степениште у кули.

На првом спрату је само један отвор у јужном зиду, а постојале су, претпостављамо, уза западни зид дрвене степенице између греда међуспратне конструкције, које су водиле на други спрат.

Просторија на другом спрату има, поред два прозора, изванредно очуван нужник у источном зиду. То је зидана конструкција истурена из равни фасаде, а носе је две масивне конзоле од пешчара једноставне профилације. Пролаз кроз зид до истуреног нужника је архитравно завршен масивним комадима камена.¹⁰

На трећем и четвртном спрату постоје само прозорски отвори, а најзанимљивија је, свакако, пета етажа са машикулама. У јужном, западном и северном зиду ове етаже налази се по пет машикула истурених одбрамбених балкона док их је у источном зиду само четири. Број и распоред ових машикула био је очигледно условљен истуреним нужником на другом спрату куле. Деветнаест машикула на донжону сведочи о изванредно осмишљеној и спроведеној концепцији одбране ове куле. Оне су постављене плански на сваком фасадном платну куле, на готово идентичним размацима, и сведоче о високом степену безбедности донжона.

Машикуле су рађене као пролази кроз зидове, засведени полуобличастим сводом од сиге. На фасаду излазе као истурене конструкције, које носе масивне конзоле од пешчара (сл. 7). Ширина машикула на фасади одговара размаку међу конзолама, а на јужној фасади, где смо били у прилици да их детаљно измеримо, износи од најмање 65 до највише 78 cm. Висина им је такође различита и креће се од 216 до 262 cm. Конзоле, као главни конструктивни елемент, рађене су од пешчара, широке су 20 до 29 cm и високе од 55 до 68 cm. Њихова профилација је различита, а клесане су од једног или два комада камена. Оне излазе из равни фасаде за 80 cm, а уграђене су у масу зида чак 112 cm, те њихова укупна ду-

Сл. 8. Очувана оригинална конзола једне машикуле на јужној фасади Деспотове куле

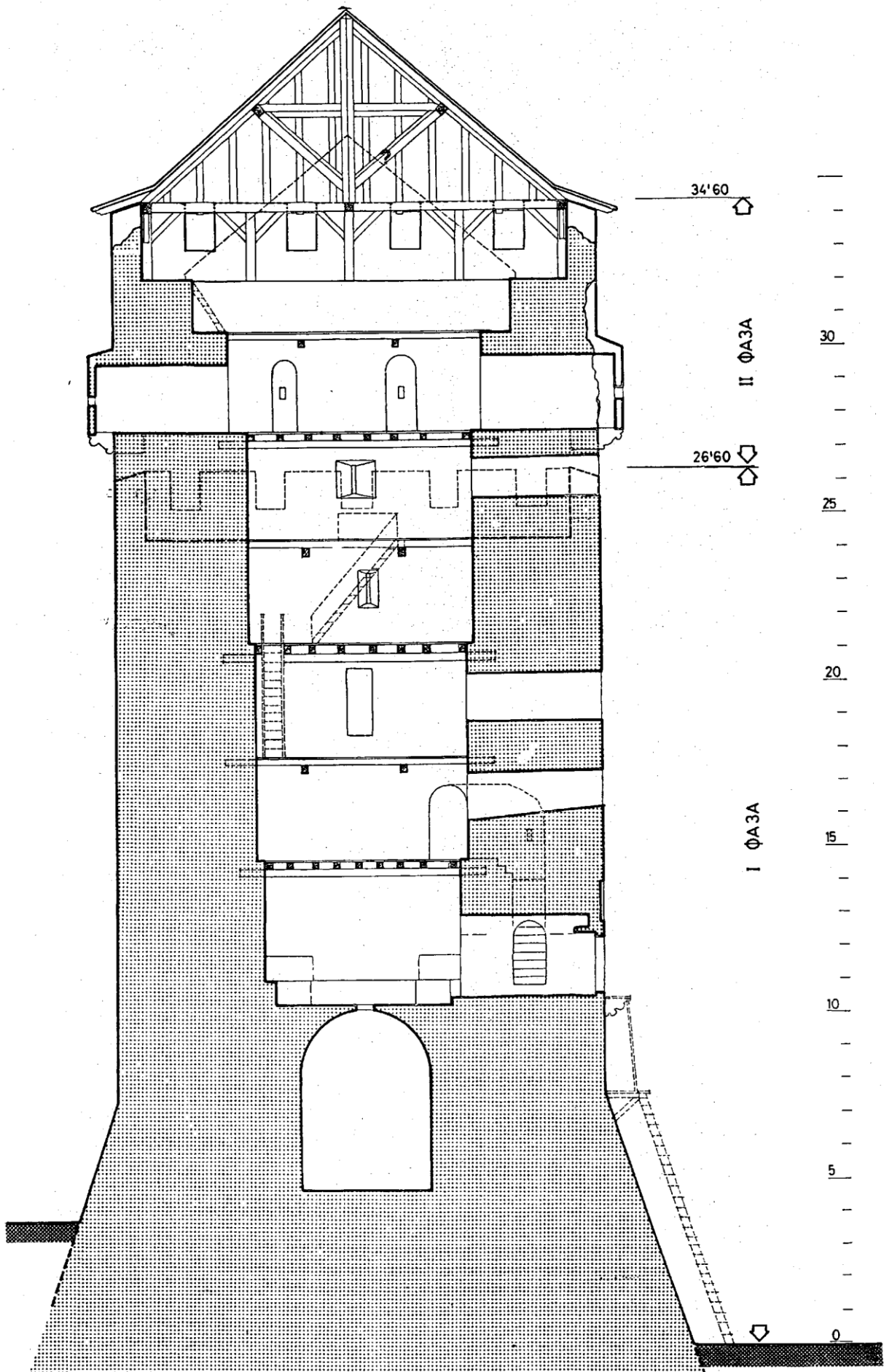
Fig. 8. Console originelle qui soutenait autrefois un machiculis sur la façade méridionale de la Tour du Despote

жина износи око 2 m (сл. 8). Приликом конзерваторских радова на јужној фасади 1990. године, утврђено је да је свака конзола увек оптерећена већим блоком камена, који у њеном ослоњу има улогу „контра тега“. На јужној фасади, код западне конзоле друге машикуле, у ту сврху је употребљена надгробна плоча величине око 40 X 160 cm, са лепо уклесаним крстом, али без натписа.

⁸ С. Ненадовић, *нав. дело*, 305—308.

⁹ Морамо да напоменемо да нисмо били у могућности да сиђемо и прегледамо ову просторију, с обзиром да је током три деценије она у већој мери запуштена и поново испуњена грађевинским шутом. Стога је неопходно поново извршити детаљно чишћење и архитектонско снимање. Тада ће се коначно разрешити намена ове просторије и утврдити да ли је била житница или цистерна.

¹⁰ Како је приликом конзерваторских радова 1990. скела постављена само на јужној страни Деспотове куле, нисмо били у могућности да детаљно снимимо нужник на источној фасади.

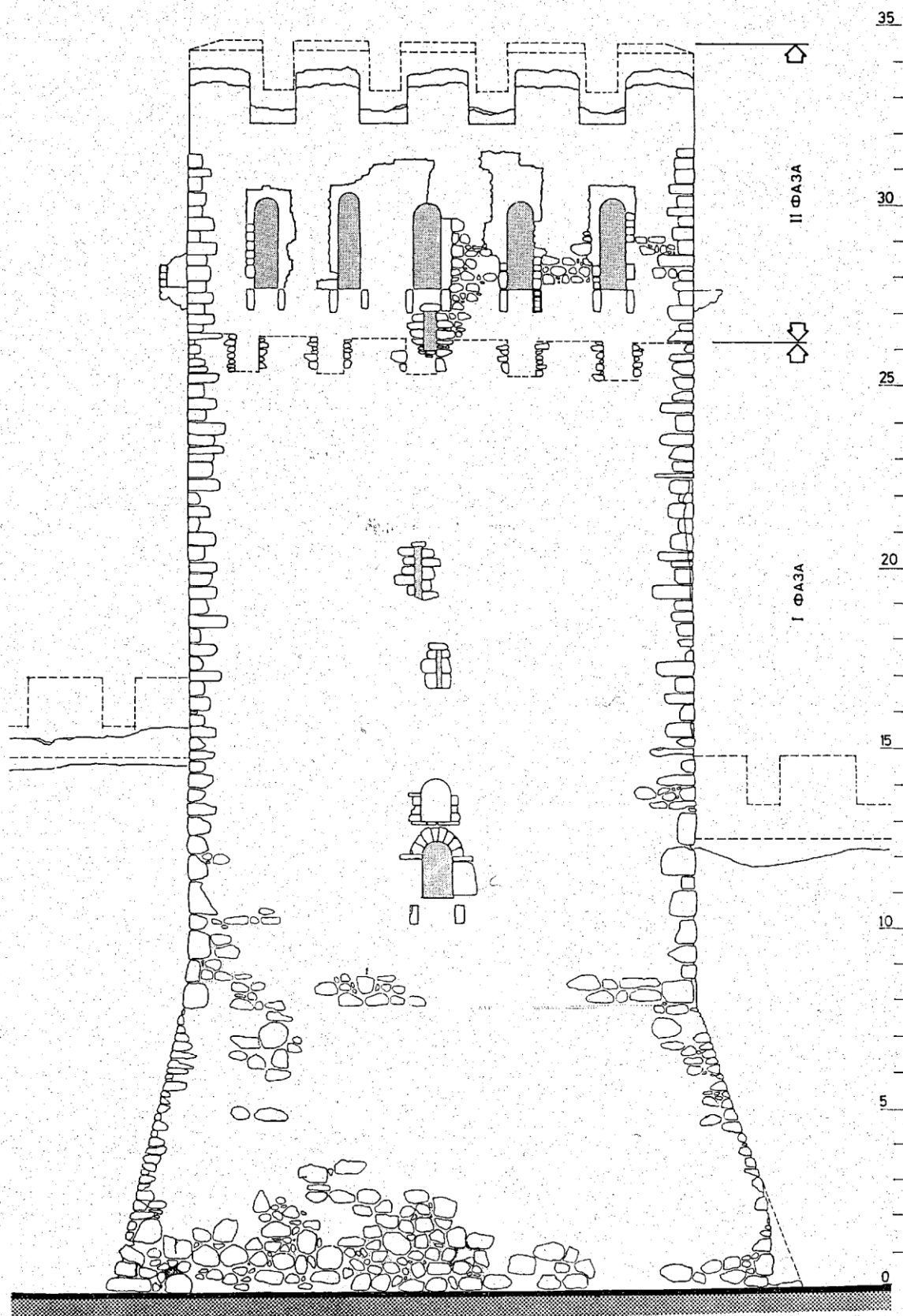

Сл. 9. Вертикални пресек Деспотове куле

Fig. 9. Coupe perpendiculaire de la Tour du Despote

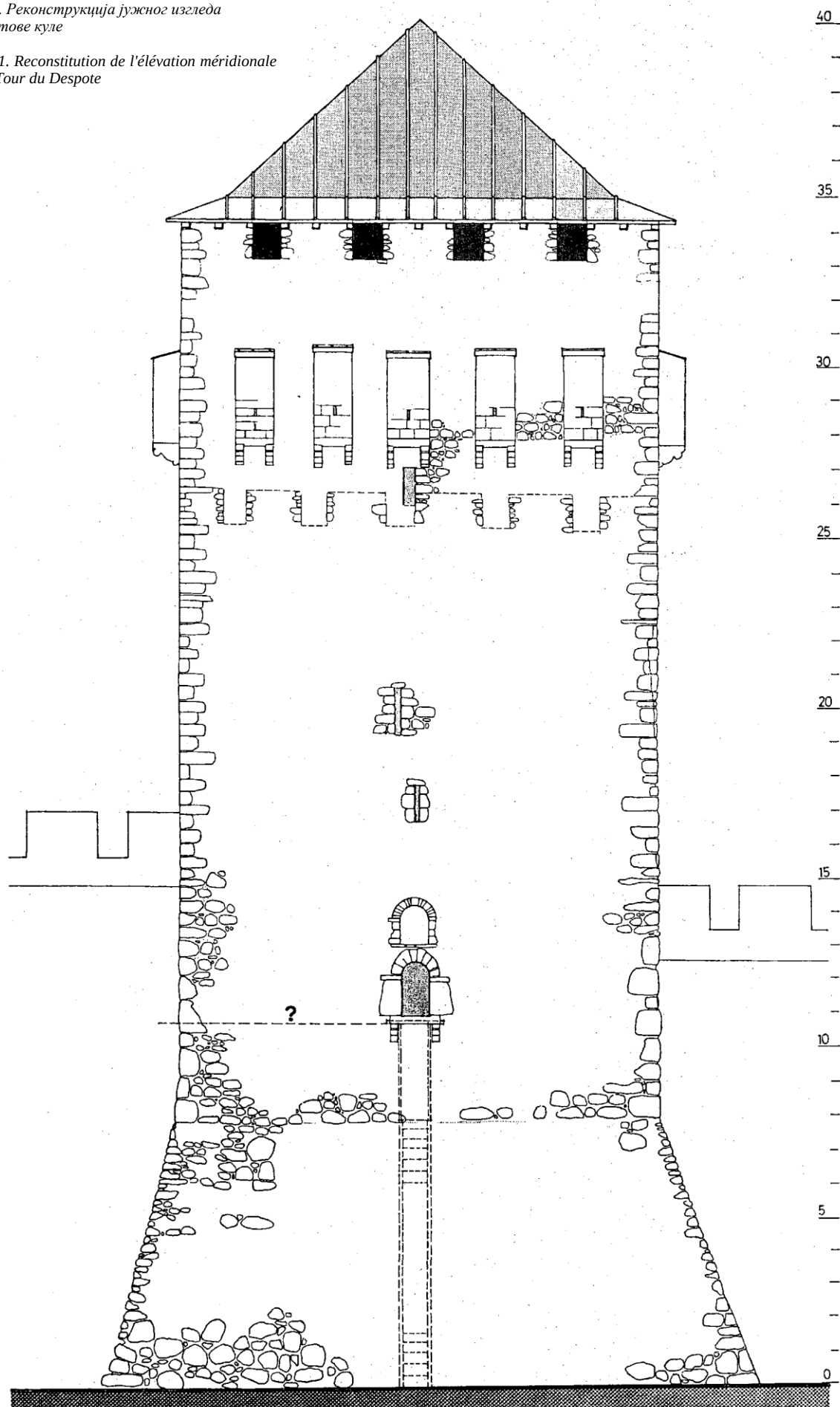
Сл. 10. Постојећи изглед јужне фасаде донжона са означеном доградњом

Fig. 10. Elévation actuelle de la façade méridionale du donjon; les parties ajoutées sont marquées

Сл. 11. Реконструкција јужног изгледа
Деспотове куле

Fig. 11. Reconstitution de l'élévation méridionale
de la Tour du Despote

Распон међу конзолама био је премошћен блоком од пешчара, који је, да би боље налегао, имао плитке жлебове, као и конзола, о чему сведоче очувани остаци на поменутој машикули. На таквој основној конструкцији грађени су обимни зидови блоковима сиге, ширине 23 cm, који су носили полуобличасти свод. Приликом конзерваторских радова, брижљивим прегледом остатака сводова машикула, утврђено је да се над сводом налазио изравнавајући слој, који је формирао кровну равну. Једноводан кров је изведен тако што су преко свода постављени троугласти комади сиге утопљени у кречни малтер. Код три машикуле на јужној фасади очувани су у лицу зида кованице, што недвосмислено указује на равну линију крова машикуле на фасади куле, као и на могући кровни покривач од оловног лима. На основу ових података извршена је потпуна обнова две машикуле.¹¹

Изнад овог спрата налазила се шетна стаза оивичена зупцима. На свакој страни било је по пет зубаца, што се види на сачуваним старим фотографијама из тридесетих година овог века. Мора се истаћи да шетна стаза донжона није у нивоу последње међуспратне конструкције, већ је издигнута за 1,52 m.

Кула се свакако завршавала стрмим четвороводним кровом. Претпостављамо да је кров покривао укупан габарит шетне стазе, укључујући и зупце. Међутим, не може се искључити ни могућност да је кровна конструкција наткривала само унутрашњи простор куле, а да је шетна стаза била откривена. На овакво могуће решење указују слични примери са издигнутом тетном стазом.¹² Тип кровне конструкције и врсту кровног покривача данас не знамо, мада нам се чини да су ту могли бити шиндра, даска или пак оловни лим.¹³

У вертикалном плану, кула је била издеље-на дрвеним међуспратним конструкцијама на спратове. Висине етажа су различите и крећу се од 4,34 m у приземљу до 2,96 m (V спрат са машикулама). На сваком спрату су постојале по две масивне подвлаке, највероватније хрестове, на које су налегале попречне греде тавањаче (сл. 9). Уочљиво је да су тавањаче постављене наизменично по спратовима, у правцу север—југ и исток—запад, што је свакако условило положај вертикалне комуникације степеништа. Она су вероватно била једнокрака, дрвена, смештена уз обимне зидове, тако да пролазе између две тавањаче. Претпостављамо да су подови били од хрестових дасака, постављених управно на таванске греде.

Техника грађења спроведена у манасијском донжону је уобичајена у средњем веку. Зидови су грађени од полуобрађеног камена, а као везиво је употребљен кречни малтер. На свим угловима су коришћени клесани блокови пешчара, чија дужина досеже 1,10 m. Зидови куле су различите дебљине, а најдебљи су у приземљу, где износе 4,27 m. Зидови се по

спратовима сужавају за 13 до 18 cm, и на нивоу шетне стазе њихова ширина износи у просеку 2,60 m.

Поред полуобрађеног кречњака, као градиво су коришћени сига (сводови, лукови, зидови машикула) и пешчар (довратници, конзоле, праг, углови), а само ради украшавања употребљена је и опека (ниша над улазом).

Зидови су били дерсовани, како унутрашње, тако и спољно лице. Према сачуваним остацима малтера на појединим местима на фасади куле, закључује се да је дерсовање било тако изведено да су комади камена у већој мери били прекривени кречним малтером.

На свим фасадама донжона, на висини од око 26 m уочавају се вертикалне спојнице, недвосмислено показујући распоред зубаца, који припадају некадашњој старијој фази куле, кад је била знатно нижа (сл. 10). Мерењем јужне фасаде је утврђено да се ови зупци налазе у нивоу четвртог спрата, односно да је кула првобитно имала приземље, три спрата и шетну стазу, која се завршавала зупцима. На свакој страни куле тада је било по шест зубаца, различитих дужина, од 1,70 до 1,90 и 2,10 m. Њихове вертикалне стране су очуване на јужној фасади у пуној висини, која износи 1,10 m на лицу зида, мерено од парапета. Тако је тадашња укупна висина куле износила 26,60 m.

Донжон је без сумње надграђен касније, и то тако што је шетна стаза дозидана и претворена у спрат (четврти), а над њим је подигнута пета етажа са машикулама. Овако дограђена кула је добила и нову шетну стазу са зупцима, те је њена укупна висина износила 34,60 m (сл. 11).

¹¹ На жалост, због недовољних средстава нисмо били у могућности да извршимо обнову свих пет машикула на јужној фасади. Мислимо да треба приступили потпуној рестаурацији свих машикула на Деспотовој кули, с обзиром да њихов облик и изглед није споран, а да су оне у Манасији ретко добро очуване.

¹² Овакво решење са издигнутом шетном стазом примењено је и на неким кулама Голубачког града. У кули број 6 у Голупцу, шетна стаза се налази на 1,35 m изнад последње међуспратне конструкције. Вид. Г. Симић, *Голубачки град, истраживачко-конзерваторски радови*, Гласник ДКС 9 (1985) 71—72. Напомињемо да у том случају морају да постоје и одговарајући сливници за одвођење воде са шетне стазе.

¹³ Приликом чишћења и истраживања куле број 8 у Манасији, нађено је шест табли оловног лима, за које се претпоставља да су део кровног покривача куле, тим пре што су две биле правоугаоне, а четири трапезасте (С. Ненадовић, *нав. дело*, 312—313).

Могуће време настанка и доградње Деспотове куле

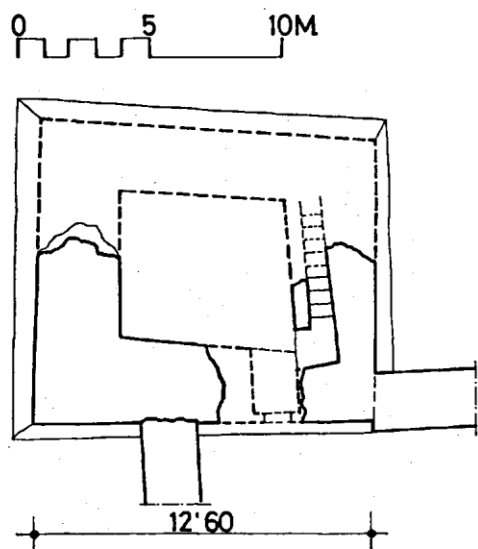
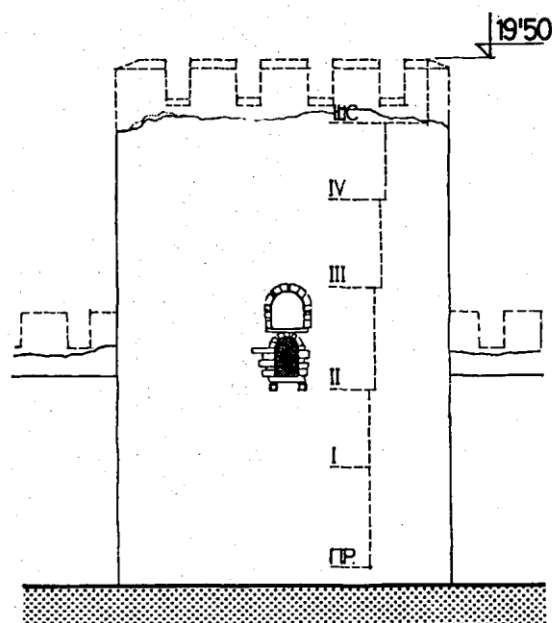
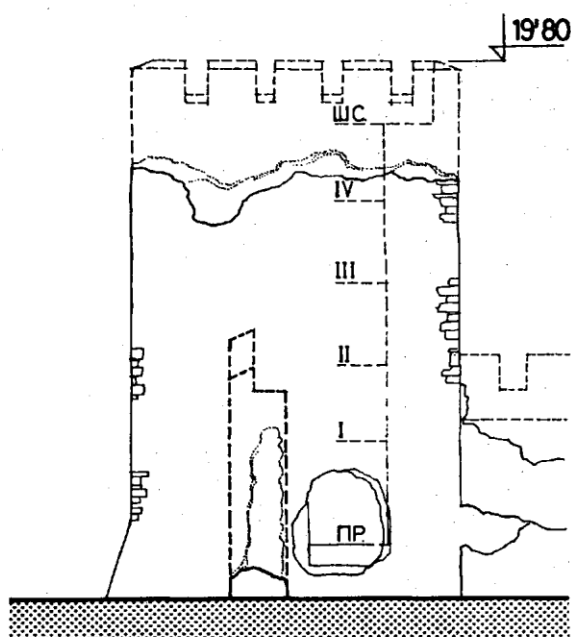
Надзиђивање Деспотове куле није усамљен случај у ресавском утврђењу. Брижљивим осматрањем лица зидова и анализом технике грађења, могу се уочити овакве појаве и на осталим кулама, као и на појединим одбрамбеним зидовима.¹⁴

На кулама у северном делу утврђења (5 и 6) овакве доградње су најизразитије. Ту се на спољним странама кула, на око 1 m испод пода машикула, јасно види цео низ зазиданих зубаца, који указују да су куле претходно биле ниже и да су имале само приземље и че-

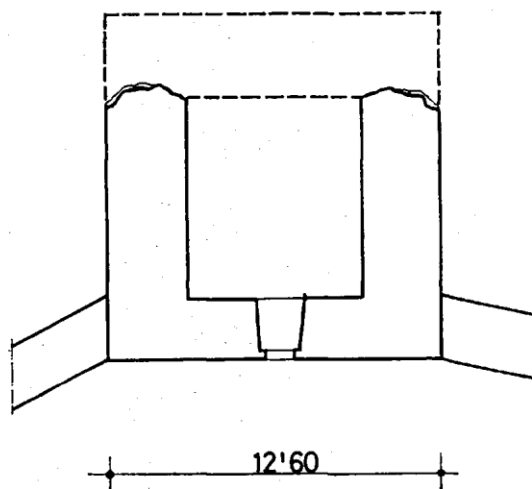
тири спрата. Каснијом доградњом њима су додате две етаже и шетна стаза са зупцима. Морамо да истакнемо да се и на овим кулама понегде уочавају делимично сачувани још нижи зупци, и то приближно на половини укупне висине кула. Истоветна надградња види се и на западној четвороугаоној кули (2).

На кулама у јужном сектору утврђења (7, 8 и 10) очувани су само делимично нижи зупци, било као цео низ на једној фасади

¹⁴ На ову појаву је указао и детаљно је описао С. Ненадовић. Вид. С. Ненадовић, *нав. дело*, 315—318, и цртежи 10, 11, 12 и 13.

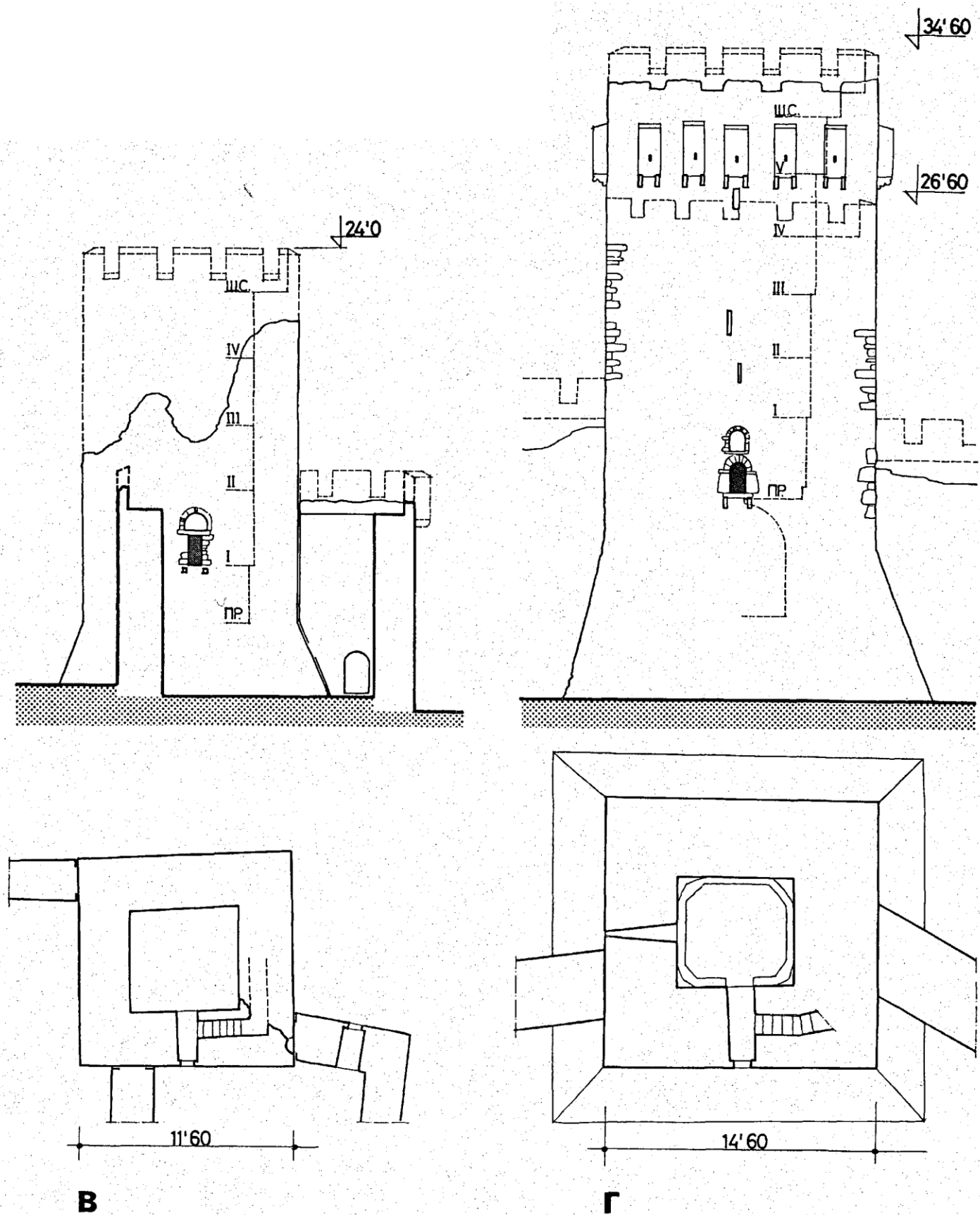
а

б

Сл. 12. Основе и претпостављени изгледи донжона у а) Крушевачком граду (према арх. М. Ковачевићу), б) Сталаћу (према арх. С. Ђорђевићу), в) манастиру Раваници и г) манастиру Ресави

Fig. 12. Plans et élévations présumées des donjons: a) dans la fortification de Krouchévats (d'après l'architecte M. Kovačević), b) à Stalatch (d'après l'architecte S. Djordjević), v) au monastère de Ravanitsa et g) au monastère de Ressava

куле, или пак као пар зубаца на једној страни. Овде се и на бедемима међу кулама, такође, виде делимично очувани нижи зупци, што указује на накнадне грађевинске интервенције и надградње.

Стога је надзиђивање Деспотове куле неопходно разматрати у склопу описаних и уочених доградњи на другим деловима ресавског утврђења.

Ако са сигурношћу закључујемо да наведене појаве припадају различитим грађевинским фазама, онда се као неизбежно поставља питање и њиховог временског одређења и могућност да су резултат грађевинских интервенција у различитим раздобљима.

Расположиви историјски извори не пружају довољно података за разрешење овог проблема. Биограф деспота Стефана Лазаревића, Константин Филозоф, у своме делу јасно описује труд деспотов, који „обилажаше горе и поља и пустиње, тражећи где би могао подићи жељену обитељ, стан за ћутање. Нашавши најприкладније и најбоље (место), где је требао бити дом (црква), помоливши се приступи делу, и положи основ у име Свете Тројице сведржавнога божанства.“¹⁵ Овде се ни на који начин не помиње место са рушевинама неког старијег утврђења, које је деспот изабрао као „најприкладније“ за градњу свог маузолеја. Забуну уноси сам биограф, који, описујући посвећење храма, наводи да деспот тада „призва патријарха са свим сабором српских првосвештеника, игумана и осталих свију часних мужева, а уз то и свију благородних, на обновљење храма у дан свете Педесетнице“¹⁶ и сви су славили када „дом обнови и узвеселише се народи“¹⁷.

Имајући у виду описане грађевинске фазе на утврђењу Ресаве и степен њихове очуваности (куле до зубаца), чини нам се мало вероватним да оне могу припадати старијем утврђењу, које је можда затекао деспот, обновио и унутар њега саградио своју гробну цркву.

Мишљење савремених истраживача о овом проблему су подељена. Професор Ђурђе Бошковић је сматрао да појава зазиданих зубаца указује на старији град од деспотовог¹⁸, док је професор Слободан Ненадовић био мишљења да је Манасију (Ресаву) саградио деспот Стефан, а да су доцније надзидане куле и изграђене машикуле.¹⁹ Чини нам се да је ово друго мишљење исправније, али да му неке чињенице не иду потпуно у прилог.

Нужно је поново истаћи да је ресавско утврђење, у облику у коме се сачувало до данашњих дана, резултат доследно спроведене концепције одбране, која се као јединствено решење огледа на свим појединачним кулама и одбрамбеним зидовима. Таква концепција одбране Ресаве одговара решењима примењеним на српским тврђавама с краја XIV и почетка XV века (Крушевац, Сталаћ, Београд,

Раваница, Смедерево), како у погледу просторне структуре (положај, облик основе, двоструки бедеми, ровови и др.), тако и у погледу појединачних елемената фортификације (типови, величина и висина кула, ширине и висине одбрамбених бедема) и начина градње.²⁰

Зато сматрамо да је ресавско утврђење у целини дело деспота Стефана Лазаревића, а да су евидентна надзиђивања на појединим местима резултат процеса градње и могуће промене одлуке о висини бедема и кула током грађења, услед потребе за појачавањем безбедности. У том смислу треба разматрати и надзиђивање главне куле, донжона.

По облику и величини основе, ресавски донжон одговара очуваним донжонима тога доба. То су масивне куле, приближно квадратне основе, величине стране од 11,60 m (Сталаћ), до 12,60 m или 12,80 m (Раваница, Крушевац, Смедерево), односно 14,60 m (Ресави). У већини случајева оне имају у доњем делу закошене стране ескарпе у виду зарубљене пирамиде (Крушевац, Раваница, Ресави, Смедерево), што представља посебно ојачање куле. Интересантно је да је висина овог закошења различита и да се креће од око 2 m (Крушевац), 3,90 m (Раваница), до око 8 m (Ресави) и само 1,10 m код Смедерева.

Углавном, све имају улаз на спрату (осим крушевачког донжона), а ширине зидова су им од 2,70 до 3 m (Раваница, Крушевац, Сталаћ), да би код ресавског донжона износила 4,20 m, односно 4,50 m. Укупна висина им је била различита и износила је око 19,50 m (Сталаћ), вероватно око 19,80 m (Крушевац) и претпостављамо око 24 m (Раваница). Ресавски донжон је првобитно био висок 26,60 m, а у касније дограђеном облику његова висина је износила 34,60 m. Једино овде су сачуване машикуле. Може се претпоставити да су одбрамбене балконе машикуле можда имали и крушевачки и раванички донжон, а познато је да је слично изгледала и главна кула (на жалост ишчезла) Београдског замка.²¹ Овај фортификациони елемент можда је био примењен и на донжону нешто познијег смедеревског града (сл. 12).

Посматрано у целини, може се закључити да ресавски донжон по својим одбрамбеним карактеристикама представља свакако најразвијенији тип и најбоље фортификационо решење. Поређењем очуваних донжона хронолошким редом, уочава се тежња ка усавршавању облика, конструкције и начина одбране ове, несумњиво, најзначајније куле у једном утврђењу. Повећањем дебљине обимних зидова, висине косе ескарпе, нивоа улаза, као и повећањем укупне висине куле и увођењем машикула, код Деспотове куле у Ресави остварено је најбоље фортификационо решење донжона у средњовековној Србији, које није поновљено у познијем времену. Примењено решење у Ресави није остварење градитељске делатно-

сти различитих временских раздобља, већ је резултат развоја концепције одбране донжона.

Коначно разрешење питања надградње ресавског утврђења, и Деспотове куле у њему, могуће је уколико се спроведу систематска истраживања. Очекујемо да би археолошка ископавања утврђеног манастирског насеља и истраживање његове архитектуре пружили важне податке за временско одређивање појединих фаза доградње и развоја ресавског манастира.

¹⁵ *Живот Стефана Лазаревића деспота српског* од Константина Филозофа, изд. В. Јагић, Гласник СУД XLII (Београд 1875) 288; *Старе српске биографије*

XV и XVII века — Цамблук, Константин, Пајсије, прев. Л. Мирковић, Београд 1936, 87.

¹⁶ *Живот Стефана Лазаревића*, 289; *Старе српске биографије*, 88.

¹⁷ *Исто*.

¹⁸ Б. Бошковић, *Проблеми српске средњовековне архитектуре — Питања нартекса и ексонартекса*, Српски књижевни гласник (1. мај 1934) 8.

¹⁹ С. Ненадовић, *нав. дело*, 317—319.

²⁰ О утврђењима тог периода вид. М. Поповић, *Утврђења моравске Србије, у Свети кнез Лазар споменица о шестој стогодишњици косовског боја 1389—1989*, Београд 1989, 81—85.

²¹ М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 86—87.

La tour du despote Etienne Lazarévitch dans la forteresse de Ressava

GORDANA SIMIĆ

Le donjon de la forteresse du monastère de Ressava (Manassia), plus connue comme tour du Despote, se distingue des autres tours de cette forteresse par sa forme, ses dimensions et les caractéristiques de ses défenses. Dans le système d'ouvrages fortifiés de Ressava, c'est une tour fermée, à plan carré, chacun de ses côtés mesurant 14,65 m. Dans sa partie inférieure la tour s'élargit, si bien que son escarpe atteint une hauteur de près de huit mètres.

Le donjon comprend un rez-dechaussée, cinq étages et un chemin de ronde. Il n'a qu'une entrée et elle se trouve à 10,65 m au-dessus du niveau de la cour du monastère. Au-dessous du seuil il subsiste des restes des consoles en pierre qui, de toute évidence, avaient soutenu une plate-forme en bois. Nous supposons qu'on l'atteignait par un escalier en bois qui s'appuyait sur l'escarpe. Au-dessous du niveau du rez-dechaussée se trouve un local qui servait probablement de grange.

L'intérieur du donjon était divisé en étages de hauteurs différentes par des planchers en bois. Au cinquième étage étaient construits des machicoulis en saillie, soutenus par des consoles en pierre. La tour se terminait par un chemin de ronde, bordé de créneaux; elle était couverte, selon toute apparence, d'un toit à quatre pentes.

Au cours des travaux de restauration effectués en 1990, on a remarqué, au niveau du quatrième étage, une série de créneaux murés qui prouvent sans conteste que, à l'origine, la tour

était moins haute et qu'elle ne fut surélevée que plus tard.

Ce fait a été établi par des explorateurs précédents de la forteresse de Ressava. Comme l'exhaussement n'avait pas été effectué exclusivement dans le donjon, mais aussi dans d'autres tours et que certains murs de défense avaient été exhaussés aussi, il est possible d'en donner deux explications. Selon la première, Etienne Lazarévitch a bâti le monastère sur les fondations subsistant d'une anioienne forteresse et, selon la seconde, il a fait construire le monastère dans son ensemble en 1417, tandis que les ouvrages fortifiés ont été ajoutés par la suite.

Il nous semble que la fortification a été bâtie dans son ensemble par le despote Etienne Lazarévitch et que les parties surélevées ne furent que le résultat d'un changement de décision sur la hauteur des murs, intervenu au cours des travaux de construction. En comparant le donjon de Ressava — la Tour du Despote — à d'autres donjons de Serbie chronologiquement proches (ceux de Krouchévats, Stalatch, Ravanitsa, Smédérévo), on peut conclure que celui de Ressava représente l'aboutissement atteint dans l'évolution de la conception du donjon dans la Serbie médiévale, c'est-à-dire le type le plus développé de fortification et la réalisation la plus complète d'un ouvrage de défense, si bien qu'il ne peut nullement être le résultat d'une activité architecturale échelonnée sur plusieurs époques.